

BRABANT

TIJDSCHRIFT VOOR KUNST, CULTUUR EN LITERATUUR

CULTUREEL

Jaargang 63 nr. 1 februari 2014

©Brabant Cultureel – februari 2014

Inleiding

Essay werpt nieuw licht op Antony Kok

door Rinus van der Heijden – 2

Het BC/BL- Essay

Ja-ga-dada! Antony Kok op het spoor

door Fons Mommers - 6

Essay werpt nieuw licht op Antony Kok

De Tilburgse filosoof en componist Fons Mommers hield zich het afgelopen jaar intensief bezig met de levensbeschouwing én de muziek van Antony Kok, experimenteel schrijver en medeoprichter van het legendarische tijdschrift De Stijl. Resultaat van die zoektocht: een essay dat een nieuw licht tracht te werpen op de nalatenschap van Antony Kok.

door Rinus van der Heijden

Toen Antony Kok in 1917 met Theo van Doesburg tijdschrift *De Stijl* oprichtte, was hij al in de weer met (piano)muziek en klankpoëzie. Kok was daarmee een van de eersten die experimentele klankgedichten ging schrijven. In deze zogenaamde atonale poëzie doet de betekenis van woorden niet ter zake en speelt alleen de klank een rol. Deze dichtvorm was de drijfveer van Fons Mommers om werk en leven van Antony Kok (1882-1969) nader te onderzoeken. Hoe komt iemand er toe dit soort poëzie te gaan schrijven en wat zit daarachter, zo vroeg hij zich af.

‘Toen ik ongeveer een jaar geleden begon aan het lezen van Koks beschouwingen in *De Stijl*, zijn zogeheten ‘Denkextracten’, kon ik die niet rijmen met zijn experimentele klankgedichten. Er zat naar mijn aanvankelijk gevoel een wereld van verschil tussen. Van de ene kant een ontoegankelijke, nagenoeg ondoordringbare, filosofische tekst en van de andere kant een soort *minimal art*, die op zichzelf al veel te denken gaf,’ verklaart Fons Mommers.

Fons Mommers. foto Gemma van der Heyden

‘Koks beschouwingen komen voort uit een filosofie die past in een andere tijd dan de onze, maar om iets van die filosofie te begrijpen moest ik veel overhoop halen. En, zo bleek steeds duidelijker, een persoonlijk standpunt ontwikkelen. Niet alleen of in

hoofdzaak historisch gaan beschrijven, maar proberen te begrijpen en te interpreteren. Dat betekende de vraag stellen naar de actuele betekenis.'

Denkextracten

Nadat Fons Mommers uitgebreid kennis had genomen van Koks 'Denkextracten', groeide bij hem de idee om een essay te schrijven. Zijn verzameling aantekeningen was zo uitgebreid geworden, dat het noodzakelijk werd ze te ordenen. In dat stadium gingen ze allang niet meer alleen over de 'Denkextracten'. Het eindresultaat van die aantekeningen is volgens de schrijver meer dan een essay. 'Het is vooral ook het verslag van een persoonlijke zoektocht,' zo analyseert hij zijn inspanningen.

Op de tweede plaats was het Fons Mommers uit de geschriften rond en over Kok duidelijk geworden dat Kok een soort *selfmade* filosoof was. De bevriende schilder-mysticus Janus de Winter (1882-1951) noemde hem een 'middeleeuws wijsgeer'. 'Geen slechte typering als je voor 'middeleeuws' leest: in hart en nieren religieus. Dit laatste was mij ook al opgevallen in een aantal conventionele gedichten van Kok, waaruit een zekere hang naar het religieus-mystieke spreekt.'

Ook naar dit aspect wilde Fons Mommers zich in zijn essay richten en het daarmee laten afwijken van de vele andere geschriften die er liggen rond Antony Kok. 'In de mij bekende geschriften over Kok ben ik deze focus van filosofie en religie niet of nauwelijks tegengekomen. Het is vooral Kok als vriend van Theo van Doesburg, Kok als experimenteel dichter, Kok als één van de ondertekenaars van het Stijl-manifest, of Kok als Tilburgse spoorwegbeambte, dat de klok slaat. Ik denk dat enkele vragen rond de levensbeschouwing van Kok door mijn insteek een ruimere belichting hebben gekregen.'

foto Gemma van der Heyden

Levensbeschouwing

‘Het is niet zo dat ik veel gemist heb in andere teksten. Die zijn denk ik over het algemeen wat feitelijker, biografischer, historischer. Mijn “wat grotere greep” als ik het zo mag zeggen, is speculatiever. Ik vind het buitengewoon interessant om te kijken hoe er toen werd gedacht. Kok was daarbij mijn ingang. Wat is of was de betekenis van levensbeschouwing en religie voor de avantgardistische kunst, toen en nu? Dat was een uitdaging voor mij, een andere lag op het filosofische vlak, namelijk het “betrappen” van de tijdgeest toen en nu.’

‘Ook heb ik me bezig gehouden met de muzikale kant van Kok. Een van de vragen die ik mijzelf stelde was: wat speelde hij als verdienstelijk pianist zoal? Ook heb ik – tevergeefs overigens – geprobeerd een partituur te achterhalen van de pianomuziek die werd gespeeld op de zogeheten soirees die De Stijl belegde of bij andere gelegenheden. Kok moet, gezien de titel van één van zijn gedichten, ook de Kinderszenen van Robert Schumann uit 1838 hebben gespeeld. Maar uiteindelijk was deze weg voor mij niet interessant genoeg. Dat waren wel zijn klankgedichten, vanwege hun ondubbelzinnige toespitsing op de klank van de woorden, de ritmiek en *last but not least* de herhalingen.’

Fons Mommers studeerde tussen 1965 en 1975 theologie en filosofie aan de Universiteit van Tilburg en muziek aan het Brabants Conservatorium. Tussen 1975 en 1990 deed hij onderzoekswerk voor de economische faculteit van de Universiteit van Tilburg naar filosofie en voor de theologische faculteit naar godsdienstsociologie. Hij is componist, pianist, docent piano en filosoof. Vanuit die laatste hoedanigheid kon hij de verbinding maken tussen de musicus Kok en de filosoferende schrijver Kok. Hij is daarbij de eerste die toegeeft dat zijn essay ‘Ja-ga-dada! Antony Kok op het spoor’ ‘erg zware kost zal zijn voor de niet filosofisch of religieus geïnteresseerde lezer.’

Fons Mommers. foto Gemma van der Heyden

Tijdgeest

Wie echter de moeite neemt om het essay te lezen, krijgt een verrassend nieuwe kijk op de kunstenaar Antony Kok en zijn visie op het leven. En daardoor ook op een aantal van de beweegredenen die ten grondslag liggen aan *De Stijl*, die zo aparte en toonaangevende Nederlandse kunstbeweging in de eerste helft van de vorige eeuw.

In het najaar (van 2014) brengt Fons Mommers een compositie met beeld en muziek in première die hij schreef op basis van dialogen voor twee acteurs. Ook hier is Antony Kok de spil waar het om draait. In deze 'Apprehensie der Eeuwigheid' heeft de componist/schrijver een heel andere bedoeling dan in zijn essay. 'Ik wil iets van de achterliggende filosofie uit die tijd – zeg maar de tijdgeest – voelbaar, hoorbaar en zichtbaar maken via een tamelijk professoraal gesprek tussen twee heren. Zelf moet ik denken aan een soort van 'Twee heren' van Cherry Duyns, dat indertijd door de VPRO werd uitgezonden. Het deftige en archaïsche taalgebruik in 'Apprehensie der Eeuwigheid' doet humoristisch en relativerend aan en spiegelt meteen onze eigen tijd. Als je het zo wilt zien tenminste.'

Ja-ga-dada! Antony Kok op het spoor

Gedurende de periode dat ik muziek componeerde voor een aantal klankgedichten van Antony Kok stelde ik mij de vraag naar het hoe en waarom, de portee van deze poëzie. Voor een bevredigend antwoord stuitte ik op vragen van filosofische, theosofische en religieuze aard. Vanuit deze vragen heb ik gepoogd tot een samenhangend verhaal te komen. Vast staat daarbij dat dit essay een bijzondere ervaring toevoegde aan mijn muzikale bezigheden.

door Fons Mommers

Al in het laatste kwart van de negentiende eeuw bestond er een levendige discussie over de richting waarin de maatschappij zich ontwikkelde en moest ontwikkelen. Er bestond grote onvrede over het eendimensionale, economisch denken dat ernstig tekort deed aan 's mensens geestelijke aspecten. Die zag men langzaam maar zeker verschromelen, verdwijnen en plaats maken voor de 'homo economicus'. De samenleving kwam steeds meer in de ban van een zakelijke, bureaucratisch georiënteerde vooruitgangsideologie, 'waarbij de bovenzinnelijke, geestelijke wereld steeds verder weg nevelde' (1).

Er ontstond een nieuw wereldbeeld waarin steeds minder plaats was voor God. Wat plaatsvond, wordt met een woord van econoom/historicus Max Weber ook wel de 'Entzauberung der Welt' genoemd. Fundamenteel voor deze ontwikkeling is de (positivistische) reductie van de werkelijkheid tot 'feiten' en 'dingen'. Rationalistische concepten komen in de plaats van idealistische en utopistische ideeën; een agnostische en atheïstische levensbeschouwing verdringt gaandeweg de traditioneel christelijke.

Antony Kok in 1927.

Twijfel

De breuk met de dogmatisch georiënteerde kerken en de afkeer van het materialistische denken had een algehele twijfel aan vastigheden tot gevolg. Of zoals theoloog/filosoof

Arthur J. de Sopper schreef: 'Het cement van de samenleving laat los' (2). Nieuw cement was te vinden in allerlei stromingen die streefden naar fundamentele, spirituele en maatschappelijke vernieuwing.

Dit streven beperkte zich niet tot academische kring, maar werd gedragen door allerlei groepen in de samenleving zoals theosofen, spiritisten, kunstenaars, anarchisten, kolonisten, christenen van velerlei snit, buitenkerkelijken en theologen. Een zeer gemêleerde tegencultuur kortom, die zich afzette tegen de dominante materialistische *mainstream* cultuur. Antony Kok is een duidelijke representant van bovengenoemde cultuurkritische beweging, die overigens al in de negentiende eeuw zijn wortels had (3).

Het relatief kortstondige avontuur (1915-1923) van Antony Kok met het genre experimentele poëzie is opmerkelijk, gezien tegen de achtergrond niet alleen van de meer conventionele, impressionistische lyriek – die hij óók schreef – maar vooral tegen die van zijn eigen filosofische bijdragen aan het tijdschrift *De Stijl*. Zo lijkt het althans. Tegenover een onmiskenbaar speelse, het dadaïsme aanhangende nieuwe poëzie, staat een even onmiskenbaar filosofisch aplomb, dat zijn 'Denkextracten' aankleeft. Het zijn filosofische bijdragen die mijns inziens noch qua stijl, noch qua inhoud beschouwd kunnen worden als de pennenvruchten van een groot filosoof of systeembouwer.

Schat

Wel voel ik mij verplicht te vermelden dat we – misschien wel juist hierdoor – kunnen beschikken over een schat aan achtergrondkennis en -materiaal dat de toenmalige tijdgeest weerspiegelt, voor zover deze althans het geestesleven betreft.

In Koks bijdragen aan *De Stijl* herkennen we de voor die tijd modieuze, door de theosofie aangeraakte gedachtewereld als één van diens permanente inspiratiebronnen. Dat is zeker het geval wanneer we zijn latere 'bekering' tot het genootschap van de Rozenkruisers in aanmerking nemen.

Is dit gegeven van groot belang voor de interpretatie van diens poëzie? Waarom zouden we de poëzie van Kok moeten begrijpen vanuit zijn eigen gedachtewereld? Als we bij het lezen van zijn zogenaamde klankgedichten ons afvragen welke bedoeling de dichter hiermee had, is het dan nodig dat we zijn metafysica in de 'Denkextracten' raadplegen? Is het niet voldoende ons in te leven in zijn poëzie en daar ons voordeel mee te doen? Is het niet voldoende dat ik ben gefascineerd door bijvoorbeeld beknoptheid, constructie, typografie, originaliteit, klank? Is daarnaast per se ook nog een achterliggende verklaring nodig?

Deze vragen klemmen des te meer, omdat de betreffende poëzie zich in eerste instantie – als het ware voor de nietsvermoedende lezer – vertoont op een wijze die zo weinig filosofie bevat dat zij zich juist lijkt te onttrekken aan elke bedoeling. Kaal tot op het bot en obstinaat in het vermijden van expliciete betekenis, nagenoeg zonder 'zin'(s)verband: *minimal art* avant la lettre, zou je zeggen.

Gratie

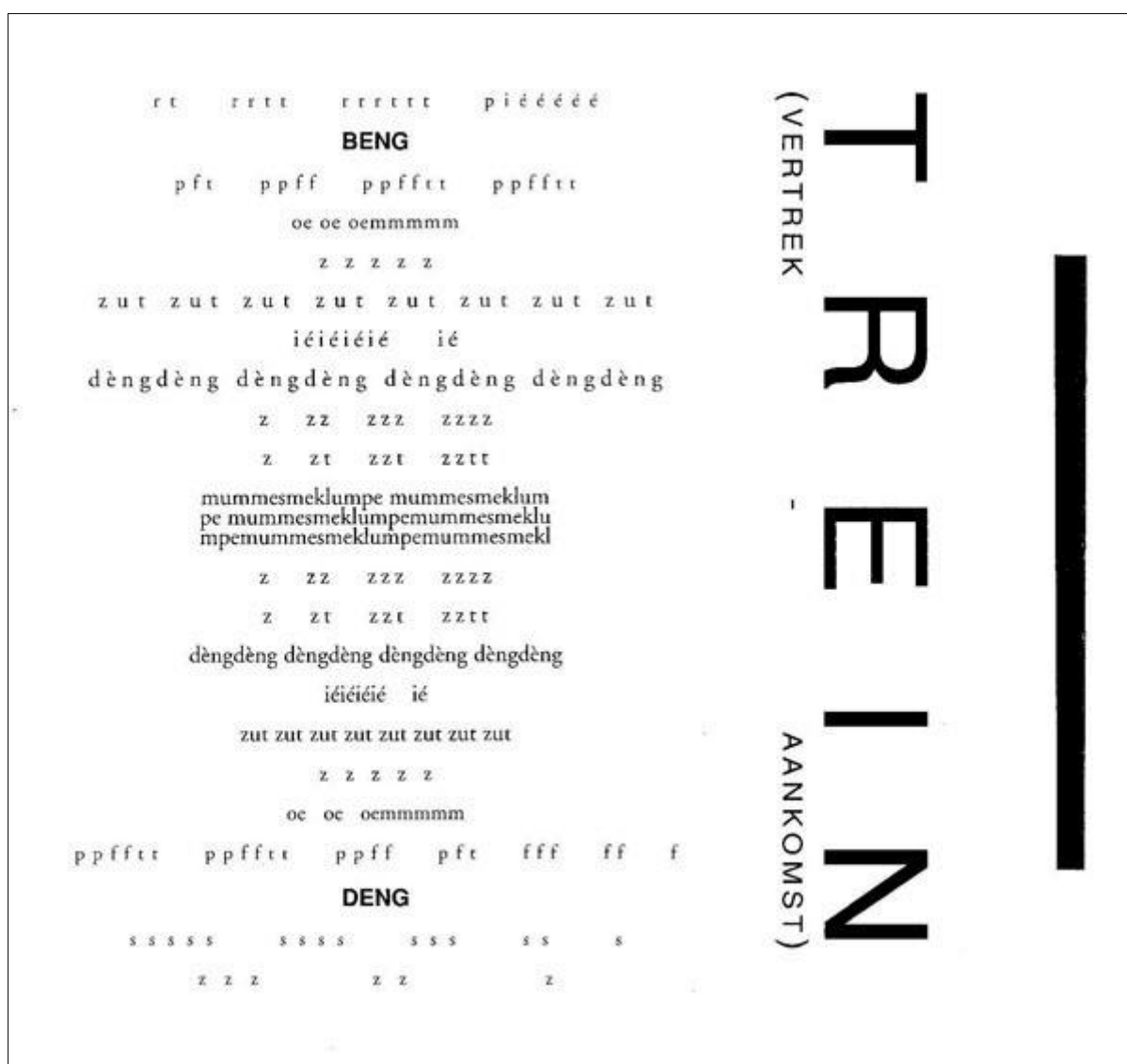
Nee, zo'n verklaring is mijns inziens niet per se nodig; kunst leeft bij de gratie van (de mogelijkheid van) verschillende interpretaties en dus: *so what?* In mijn interpretatie ga ik er echter wel degelijk van uit dat we er goed aan doen de *selfmade* filosoof Kok te raadplegen om zo meer inzicht te krijgen in diens poëzie, zonder daarmee het goed recht van andere interpretaties bij voorbaat te betwisten... Welnu.

De principes van Koks 'Denkextracten' kunnen worden beschouwd als de uitdrukking van een idealistische cultuurfilosofie. Zij doet in radicaliteit en mystieke kern sterk denken aan een esoterische, verschoven vorm van traditioneel christendom.

Of, zoals historicus Hans Jaffé in zijn onderzoek naar De Stijl vermeldt, aan een wijze van filosoferen die zelfs herinnert aan de oude platoonse ideeënleer (4).

De principes ervan zijn metafysisch van aard. Ze zijn gebaseerd op de overtuiging dat de essentie van de werkelijkheid meer is dan wij met behulp van onze zintuigen kunnen bevatten. Het is het intuïtieve besef dat dit de ware kern van onze zintuiglijk waarneembare wereld overstijgt en dat deze ware kern slechts is te bereiken door een kwalitatieve sprong in de wereld van het abstracte, zuivere denken, of 'schauwen' zoals Antony Kok het noemt. De oorspronkelijke ervaring van eenheid en samenhang van kosmos en wereld is hierbij richtinggevend.

Die eenheid is niet, zoals voor velen in die tijd het geval was, gefundeerd in kerkelijke dogma's, maar in de als redelijk gevoelde opvatting van de kosmos als een inzichtelijke, eeuwige en goddelijke werkelijkheid. De werking daarvan is (minstens in potentie) voelbaar in elk individu afzonderlijk. Een effect, dat in de taal van de Rozenkruisers een 'goddelijke vonk' wordt genoemd. De kosmische werkelijkheid staat niet tegenover de menselijke wereld, maar vormt ermee een 'bezield verband'.

Voorbeeld van een klankgedicht van Antony Kok uit de bloemlezing door Jef van Kempen.

Schatplichtig

Hoewel, soms ontkom je niet aan de indruk dat Kok schatplichtig blijft aan het oude christelijke wereldbeeld waarin wel degelijk sprake is van een 'tegenover'. De traditioneel-christelijke god, die van buiten af zijn schepping aanstuurt, is in het wereldbeeld van Kok nog altijd sterk present. Weliswaar in afgezwakte vorm en in samenhang met de universele waarheden van een holistisch opgevat universum. Het menselijk bestaan komt daardoor in een ander 'licht' (een overigens veelbetekenende term van de Rozenkruisers) te staan: de tragische veranderlijkheid en eindigheid ervan is niet langer de essentie.

Van de tragische toevalligheden van het leven is abstractie mogelijk door – naar een woord van Kok – het humanitaire ondergeschikt te maken aan het esthetische. Tragiek is toevalligheid *par excellence*: tragiek is het ontbreken van transparantie, uitzicht, perspectief. Tragiek is afgesloten zijn van het geheel, van een zinvolle totaliteit. Tragiek is kortom een zinloos bestaan in een onverschillig universum.

De onophefbare eindigheid en alle daarbij behorende rampspoed heeft in deze filosofie niet het laatste woord: dat is aan de kunst die zijn nieuwe esthetica niet verzaakt. Kunst en esthetica hebben in zo'n filosofie niet de aparte status, die zij in de loop van de tijd hebben gekregen. Kunst is geen toevallige subcategorie en staat niet op zichzelf. Kunst tilt het bestaan als zodanig op naar een niveau dat het humanitaire te boven gaat, er zin aan verleent en de kwaliteit ervan verbetert.

Een tragische kijk op het bestaan blijft gevangen in de 'natuurlijke instelling' (zie verderop), die zich neerlegt bij het natuurlijk karakter van het menselijk bestaan en al de sentimenteel subjectieve aandoeningen die daarbij horen. Schoonheid is in deze filosofie geen neerslag van individuele zielenroerselen, maar geeft uitdrukking aan waarden van universele strekking. Schoonheid als afdruk van de kosmos.

Eeuwige

Karakteristiek voor de 'Denkextracten' is de gedachte dat men via de kunst in contact kan komen met het eeuwige, het universele, het mysterie. Niet door het heil te verwachten van externe, al of niet door kerken voorgehouden waarheden of dogma's. Ook niet door het heil te verwachten van een op materialistische leest geschoeide (natuur)wetenschap. Wel door gebruik te maken van de spirituele mogelijkheden in ieder mens zelf, dat wil zeggen door verinnerlijking, intuïtief inzicht, door 'gnosis' (5).

Voorwaarde hierbij is het uitschakelen van de 'natuurlijke instelling', in gnostische termen: het 'ontwaken' – het abstraheren. Want abstractie laat de werkelijkheid niet langer zien in haar individuele en veranderlijke bijzonderheid, maar in haar wezenlijke eenheid en samenhang. Het overwinnen van de 'natuurlijke instelling' is één van de belangrijkste motieven van Koks 'Denkextracten'; het bestrijden ervan de eigenlijke inzet van zijn bijdragen in *De Stijl*.

In het vanzelfsprekend dualisme tussen het bewustzijn en een daarvan onafhankelijke 'natuurlijke' wereld – in de 'natuurlijke instelling' inclusief de natuurwetenschappelijke instelling – wordt de werkelijkheid vertekend. In de tredmolen van het alledaagse leven veronderstellen we dat de dingen zoals we ze gewoonlijk zien (en via de wetenschap onderzoeken) ook bestaan onafhankelijk van de manier waarop we ze waarnemen. We denken de wereld te kennen zoals die in werkelijkheid is: als een vanzelfsprekende verzameling van feiten en dingen. In de 'Denkextracten' gaat het om die natuurlijke vanzelfsprekendheid.

Met opzet liet ik de termen 'Rozenkruisers' en 'gnosis' vallen, omdat naar mijn overtuiging de vroegere filosofie van de 'Denkextracten' alles te maken heeft met Koks latere toetreding tot het genootschap van de Rozenkruisers. De gnostische inslag van de teksten uit de Stijlperiode staan in te nauw verband met het gedachtegoed van de Rozenkruisers om dit aspect zomaar over het hoofd te zien.

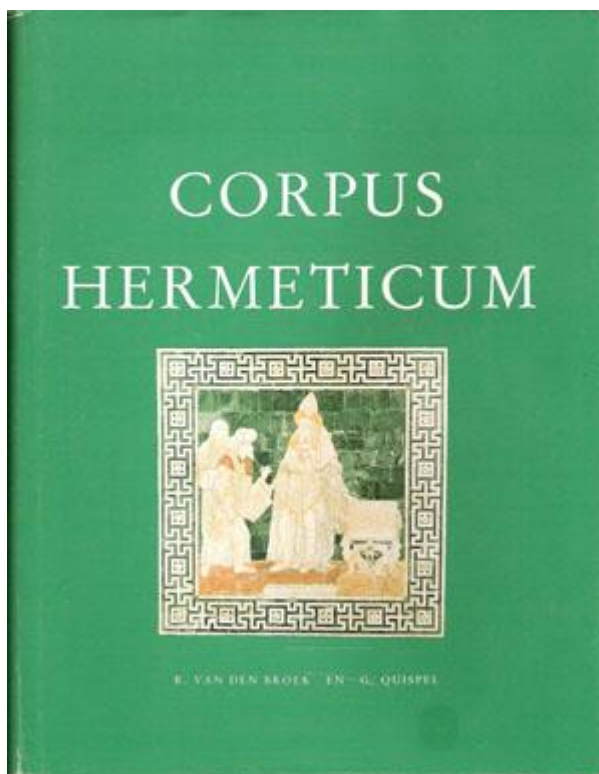
Anti-naturalistisch

Opvallend is op de eerste plaats hun gemeenschappelijke en fundamenteel anti-naturalistische strekking. Onder naturalisme versta ik in dit verband die manier van denken, die geen andere entiteiten, objecten of gebeurtenissen als bestaand erkent dan die van nature zijn gegeven. Dan wel op natuurlijke, eventueel wetenschappelijke wijze zich laten verklaren of begrijpen.

Het moge duidelijk zijn, dat de nadruk op de geest en een daarop gebaseerd kosmisch-universeel bewustzijn (6) – zo kenmerkend voor Koks bijdragen aan *De Stijl* – evenals voor de spiritualiteit van de Rozenkruisers, met dit naturalisme onverenigbaar is.

Op de tweede plaats is zowel in de 'Denkextracten' als in het gedachtegoed van de Rozenkruisers een antidogmatische geest werkzaam, gericht op toenmalige en latere dogma's van de gevestigde, traditionele religies. Maar vooral ook – uiteraard – op een in zijn ogen verouderde, naturalistische esthetica. De in de 'Denkextracten' niet overdreven, maar wel degelijk aanwezige oproep tot authenticiteit, is zeer goed verenigbaar met de individuele spiritualiteit van de Rozenkruisers, die een spiritualiteit is van verinnerlijking, van 'gnosis'.

Het genootschap van de Rozenkruisers was één van de *petites religions* die rond de voorlaatste eeuwwisseling van zich deden spreken. De aantrekkingskracht hiervan was zo groot, dat Kok op latere leeftijd van Tilburg naar Haarlem verhuisde om toe te treden tot het genootschap dat in die stad zijn hoofdzetel heeft.

Recente (1991) Nederlandse vertaling van het Corpus Hermeticum.

Rozenkruisers

De Rozenkruisers hebben grote invloed gehad op het religieuze denken in Europa vanaf de Renaissance. Voor de ontwikkeling van het renaissancistisch wereldbeeld zijn de hermetische geschriften (zoals het Corpus Hermeticum) van groot belang geweest. Deze christelijke stroming van de Rozenkruisers is in de zeventiende eeuw ontstaan. Het gedachtegoed, de spiritualiteit ervan zo men wil, kan niet los worden gezien van deze hermetische geschriften die de basis vorm(d)en van religieuze en maatschappelijke vernieuwing.

De Rozenkruiser verwachtte niet het heil van een Verlosser, maar van inzicht in de mens zelf ('gnosis', ofwel (zelf)kennis), en dit omdat in ieder mens een goddelijke vonk aanwezig is. De mens kan in contact treden met het goddelijk geheel door inzicht en intuïtie, door te streven naar het hogere. Om die reden wordt de mens in het Corpus Hermeticum 'een groot wonder' genoemd (7).

Rozenkruisers geven gehoor aan de oproep tot een reformatie die in de mens zelf moet plaatsvinden. De roos is daarbij een aanwijzing voor het onvergankelijke principe waarin 'alles is neergelegd wat nodig is voor het herstel van het oorspronkelijk goddelijke in de mens (...) vanuit dit gnostieke beginsel gaat een ononderbroken roep uit (...) die alleen kan worden gevolgd vanuit een eigen herkennen (...) de Rozenkruiser is iemand die zich vreemdeling weet op aarde, zoekend naar het andere, de Andere, het wonderbare (...) (8).

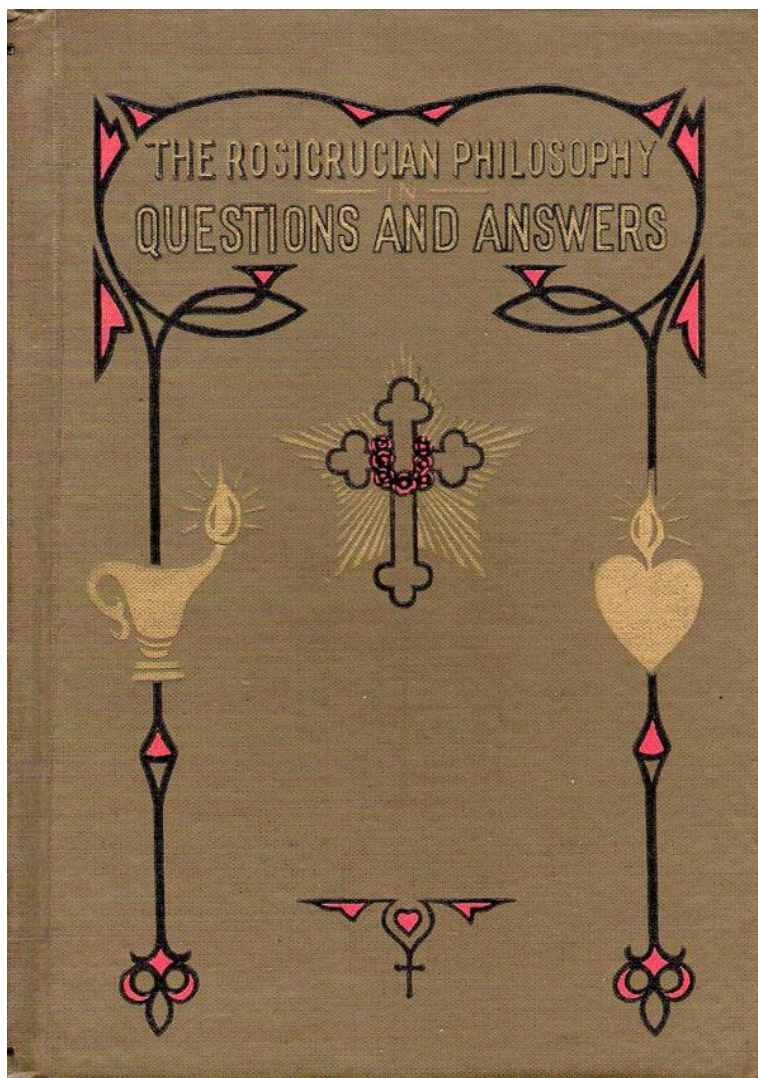
Bewuste keuze

De christelijke levensovertuiging zoals die bij de Rozenkruisers tot uitdrukking kwam, was niet langer een kwestie van traditie, maar het gevolg van een bewuste keuze. Aan die keuze gaat een proces van bekering vooraf en hij wordt gevolgd door – een term van de Rozenkruisers – een proces van transfiguratie; een streven naar het hogere volgens wegen van spirituele ontwikkeling.

Dat Koks levensbeschouwing zich al vroeg in deze richting bewoog, mag blijken uit *Excelsior*, één van de drie gedichten van Kok die in 1917 verschenen in het tijdschrift *Eenheid* (9):

Uit de diepte, onpeilbaar en duister,
ben ik en het zijnde geschapen.
Naar de hoogte, onpeilbaar van luister,
blijkt 't leven, in kluister van 't duistere
diep
en streeft naar de hoogte, die 't duistere
schiep

Wat mij in de poëzie van Antony Kok heeft aangetrokken is het grensgebied tussen muziek en taal. Eén van de meest fascinerende aspecten van zijn zogenoemde experimentele poëzie is voor mij gelegen in de focus op het woord als woord, losgeslagen van zijn gewone, natuurlijke directe omgeving. Losgeweekt uit zijn gangbare inhoudelijke betekeniscontext, onttrokken aan de complexiteit van interpretatie, verhaal en achterliggende boodschappen. Hoewel, deze behoeven niet en zeker niet principieel te ontbreken, zoals de poëzie van Kok laat zien. Juist in deze ambivalentie schuilt haar aantrekkelijke, maar anarchistische aard. De (relatieve) betrouwbaarheid, begrijpelijkheid en verstaanbaarheid worden ondergraven ten gunste van andere aspecten van taal, zoals klank, ritme, visuele en associatieve betekenissen.

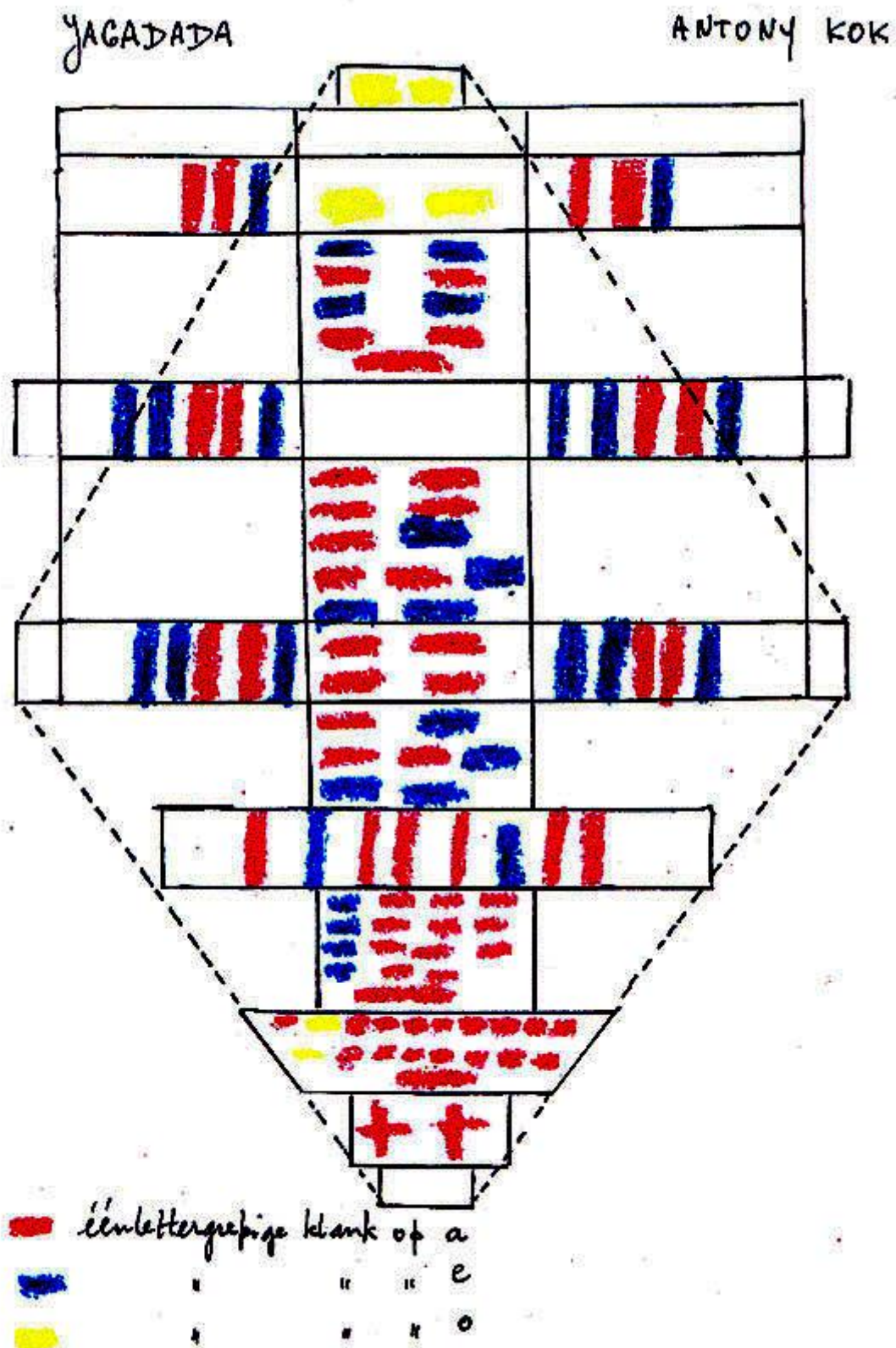

*Publicatie uit 1922 van Max Heindel,
grondlegger van de moderne Rozenkruisers.*

Vreemds

Hoewel Koks experimentele gedichten zich lijken voor te doen als bij uitstek concreet en dicht bij de 'gewone' werkelijkheid zoals wij die menen te kennen, is er toch iets vreemds mee aan de hand. De werkelijkheid die erin ter sprake wordt gebracht, lijkt niet slechts symbolisch vertegenwoordigd, maar 'zelf tegenwoordig'. De betekenis ervan ligt niet buiten de woorden en ook niet in het enkele woord op zich, maar bestaat precies uit de samenhang tussen de verschillende, losse, woorden van het gedicht zelf. En niet in de verschijnselen die een van het bewustzijn onafhankelijk bestaan zouden hebben. Dat laatste is alleen het geval voor degenen, die (nog) gevangen zitten in de 'natuurlijke instelling'.

Ik kies een van Koks klankgedichten als voorbeeld: JAGADADA. Het gedicht laat zich begrijpen als de zichtbare architectuur van bepaalde klankverhoudingen (zie tekening).

De woorden afzonderlijk kunnen niet los worden gezien van het geheel, en andersom. Het klankenpalet wordt gemarkeerd door vier vetgedrukte, met hoofdletters geschreven uitroepen. Daarmee is het gedicht verzekerd van een verticale

hoofdstructuur, terwijl de zijdelingse beweging van de '(héhé) papadee's' en '(héhé) mamadee's' op de gulden snede van het gedicht weer wordt losgelaten.

Samen met de 'Ga mee jaja's' en het taps toelopende 'Want olala' ontstaat zo een trechtersvormige totaalstructuur die als een aap uit de mouw uitmondt in de conclusie DADA. Het losse uitroepteken tenslotte bevestigt de verticale hoofdstructuur van dun (hoho) naar breed en van minder breed weer naar dun (!).

Symmetrisch

De horizontale structuur bestaat in eerste instantie uit symmetrische correspondenties van '(héhé) papadee's' en '(héhé) mamadee's' op enige afstand van de hoofdas. Vanaf de gulden snede van het gedicht krimpt die afstand, totdat in het laatste kwart van het gedicht (Want olala) een schijnbaar conventionele horizontale constructie overblijft. Schijnbaar, omdat 'Want' en 't wordt' een conventioneel semantisch vervolg suggereren die niet wordt waargemaakt. Integendeel!

Het gedicht bestaat aldus uit elkaar kruisende verticale en horizontale lijnen. Het 'wit', de ruimte tussen die lijnen, zorgt samen met de 'verticale' en 'horizontale' tekstfragmenten voor een evenwicht. De nieuwe representatie van de werkelijkheid is zo een combinatie van vorm en ruimte: het gaat niet alleen om de vorm, maar ook om het 'wit' in en rondom de vorm.

De klank van het gedicht bestaat uit drie primaire klankkleuren, zoals opgebouwd uit de eenlettergrepige a-klank, e-klank en o-klank en verdeeld over de verticale en horizontale lijnen van het gedicht. Het herleiden van de 'natuurlijke' taal tot elementaire, abstracte basisvormen en het recombineren daarvan tot nieuwe vormen is karakteristiek te noemen voor zowel JAGADADA als voor Koks overige klankgedichten. Zij het dat zelfstandige woorden (zelfstandige naamwoorden en werkwoorden, merendeels tweelettergrepig) ook tot de basisvormen kunnen worden gerekend.

Deze werkwijze zorgt voor het staccato-effect dat zo kenmerkend is voor het ritme van Koks experimentele poëzie. De meeste experimentele verzen van Kok zijn muzikaal geschreven in een tweedelige maatsoort. Dat maakt dat ze hoekig klinken (10).

A-klank

Zoals de tekening laat zien, vindt er zowel verticaal als horizontaal een sterke toename plaats van de a-klank: niet alleen omwille van de klank ('vers in a'), maar ook vanwege de conclusie DADA.

De visuele en auditieve wijze waarop de basisvormen van de taal worden gerecombineerd tot een eenheid, die zelf weer constitutief is voor de betekenis van de discrete taaleenheden, zet een streep door de gewone 'natuurlijke' manier waarop wij gewoon zijn teksten te lezen en te begrijpen. En niet alleen teksten: de werkelijkheid is geen kwestie van dingen of feiten, maar eerst en vooral een gebeurtenis. Zo kan het gedicht worden beschouwd als een proces waarin steeds uit eerdere gebeurtenissen nieuwe gebeurtenissen tot stand worden gebracht, waardoor het lijkt alsof het gedicht zichzelf voortbrengt.

Dat bedoelde ik met de bewering dat de werkelijkheid niet slechts symbolisch wordt gerepresenteerd, maar in het gedicht zelf tegenwoordig is. In het gedicht JAGADADA wordt in de taal de werkelijkheid tegenwoordig gesteld zoals die als onmiddellijk beleefde werkelijkheid aan ons verschijnt. Nog niet door 'natuurlijke' taal en 'natuurlijk' verstand geïsoleerd, niet als gevoelsontboezeming en zeker niet als (wetenschappelijk) empirische waarneming van dingen en feiten, maar als aanduiding van het innerlijk wezen. Als de intuïtief begrepen/aangevoelde kern van de gebeurtenis,

waarop deze al of niet, in meer of mindere mate betrekking heeft. Niet in haar individuele bijzonderheid, maar in haar wezen.

De afgewogen vormen waarin de gebeurtenis van JAGADADA gestalte krijgt, wordt gekenmerkt door dezelfde constructivistische architectuur, die ook het onderliggende concept vormde voor een nieuwe samenleving (11).

Wereldoorlog

'Een wereld waarin de grillige gevolgen van industrialisering en Eerste Wereldoorlog – overbevolkte, dichtgeslibde steden, armoede en sociale ongelijkheid – zouden plaats maken voor een transparante samenleving. De orde, precisie en helderheid van de machine stonden hiervoor model' (12).

De koele precisie van de binnen-literaire orde, de rationaliteit van de constructie, de helderheid van de procedure zijn evident. Zeker, maar op grond waarvan, waarom? Wat wilde de auteur van JAGADADA ermee bereiken en in hoeverre is deze uitkomst een afspiegeling van zijn metafysica? Om dergelijke vragen te beantwoorden is een beroep op formeel literaire eigenschappen van de poëzie onvoldoende. Of beter, er kan moeilijk een beroep op worden gedaan, omdat binnen dit gangbare (ook tegenwoordig als vanzelfsprekend gehanteerde) formeel analytische model deze zin- en waaromvragen, en in principe alle vragen die buiten het model vallen, als zinloos, onbeantwoordbaar en dus als niet ter zake worden beschouwd.

Dan dus maar weer een beroep doen op de metafysica van Kok zelf, zoals in de 'Denkextracten' beschreven? Of het gedachtegoed van de Rozenkruisers inzetten om tot een beter begrip te komen? Inderdaad, alleen bevat de filosofie van Kok zoals hierboven omschreven in mijn ogen onvoldoende aanknopingspunten om juist aan datgene recht te doen wat ik hierboven met rationaliteit bedoelde. De religieus getinte filosofie van Kok geeft wel inzicht in de samenhang tussen 'boven' en 'beneden', zoals de Rozenkruisers zeggen. Ik bedoel een wereldbeeld, waarbij het universum wordt gezien als kosmische eenheid. Ook de antidogmatische en antinaturalistische tendens van dit wereldbeeld zeggen veel over een vernieuwingsgeest die de experimentele poëzie mogelijk maakte. Maar wat betreft de rationaliteit is daarmee nog niet veel aangetoond.

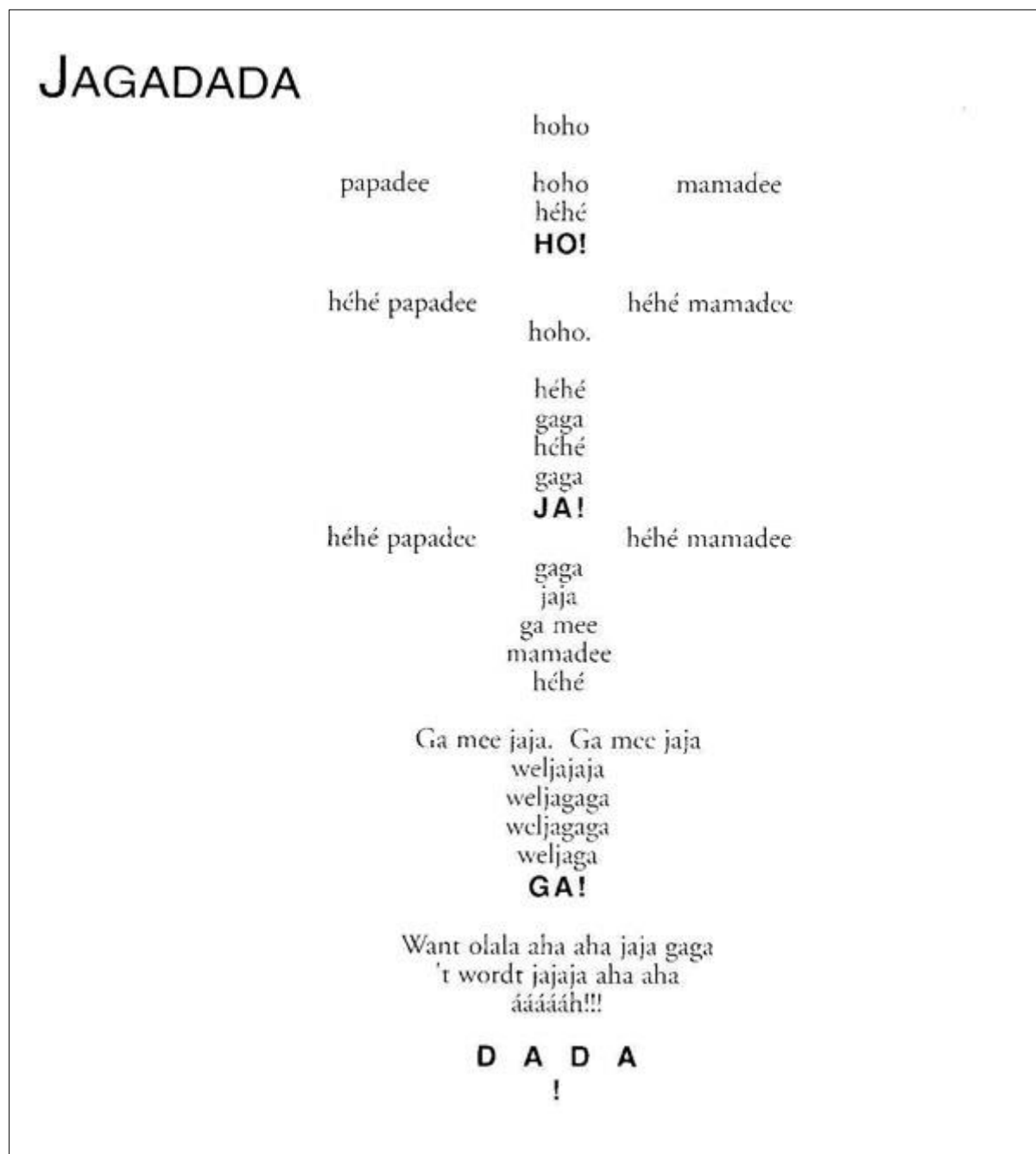
Spinoza

Daarvoor moeten we zijn bij de Nederlandse filosoof Spinoza. Uit recent onderzoek is gebleken dat de medewerkers van *De Stijl* zich evenzeer voor filosofische als esthetische problemen interesseerden. Kok vormt daarop bepaald geen uitzondering. Zeer ten onrechte wordt er nog al te vaak van uitgegaan dat zij zich uitsluitend met formeel esthetische problemen bezighielden. In het bijzonder Spinoza's *Ethica* was van grote betekenis voor de wijze van filosoferen van de medewerkers van *De Stijl*.

Of Kok ook Spinoza heeft gelezen is mij niet bekend. Hij verkeerde in elk geval wel in een directe omgeving, waarin Spinoza's gedachtegoed circuleerde. 'It is *De Stijl*'s primary concern to express and to demonstrate these laws of aesthetics which, at the same time, are the ethical laws, by the elementary means of expression which *De Stijl* considered as exclusively suitable for their manifestation. When thinking of the far reaching ethical consequences that Mondriaan attaches to neoplasticism, may we be permitted to draw a parallel between *De Stijl* and the great work of another Dutchman: Spinoza? Has it not been the ambition of 'De Stijl' artists to establish, in the utmost consequences of their work, another '*Ethica more geometrico demonstrata*'? Is it not the emphasizing of the objectivity of their elementary means and their mathematically

inspired composition, that entitled them to claim a universal value for their creations?' (13).

Spinoza heeft, en dat is zijn unieke prestatie, religieus-mystiek denken verenigd met rationeel-wetenschappelijk denken. Spinoza's behoefte om zijn systeem zo wetenschappelijk mogelijk uit te denken en vorm te geven, is bijna *ad absurdum* uitgevoerd in zijn *Ethica*, dat is opgebouwd als een leerboek voor wiskunde. Een werk dat uitgaat van definities en axioma's en waarin verder alles wordt bewezen aan de hand van stellingen. Het boven reeds genoemde dualisme wordt door Spinoza overwonnen door de hele metafysica tot één grondprincipe te herleiden, namelijk het eeuwige, noodzakelijke, volmaakte Zijn dat god kan worden genoemd.

Het gedicht *Jagadada* van Antony Kok in de bloemlezing door Jef van Kempen.

Driehoek

God is de grond van het bestaan en het wezen van de dingen. Zoals uit het wezen van de driehoek volgt dat de hoeken samen 180 graden zijn, zo volgt uit gods wezen de wereld. Het schouwen van het 'eeuwige', de 'absolute geest' of 'het mysterie' (allemaal equivalenten die we ook bij Kok tegenkomen!) is het uiteindelijke doel van het menselijk leven. Een dergelijke filosofie (metafysica) gaat ervan uit dat werkelijke kennis van de dingen niet hun veranderlijke individualiteit betreft, maar hun wezen.

Daar volgt dan ook weer uit dat het niet om de dingen zelf gaat het, maar om de dingen als delen van een groter geheel, om de relaties er tussen. 'De nieuwe geest vernietigt het afzonderlijke. Het is niet voldoende dat men de vorm vervolmaakt, dat de verhoudingen harmonisch zijn, maar het geheel moet ook de beeldende uitdrukking van de verhoudingen zijn en die afzonderlijkheden laten verdwijnen,' aldus Mondriaan in *De Nieuwe Beelding* (14).

Het gedicht JAGADADA is tegen deze achtergrond te interpreteren als een kunstproduct van bijna Mondriaanse signatuur. (Interessant in dit verband is het feit dat aan het begin van de twintigste eeuw een filosofische richting in Nederland ontstond die was georiënteerd op de meer religieus-mystieke kant van Spinoza's denken.)

Voorlopige conclusie

Voorlopig kunnen we concluderen dat de kwestie van de ogenschijnlijke onverenigbaarheid van Koks metafysica met diens experimentele poëzie nu als volgt zou kunnen worden beantwoord: er bestaat een nauwe samenhang tussen Koks 'Denkextracten' en religieuze levensbeschouwing aan de ene kant en zijn experimentele poëzie aan de andere kant. Zeker als we Koks eigen opvattingen zien in het bredere kader van *De Stijl* en de spinozistische sympathieën binnen deze kunststroming.

Eveneens is duidelijk dat – geheel in tegenstelling met de traditie van *De Stijl*, waarbinnen een intense band bestond tussen filosofie en esthetiek – deze kwestie niet beantwoord kan worden binnen het kader van een formeel literaire benadering. Daarvoor berust de scheidslijn die gewoonlijk wordt getrokken tussen kunst en filosofisch religieuze zogenoemde 'blabla' wat mij betreft teveel en op een te gemakkelijk en dogmatisch *parti-pris* bij filosofie en, in onze dagen, zeker bij religie.

Toch knaagt er iets. De taal die Kok gebruikt in zijn 'Denkextracten' slaat in het geheel niet meer aan. Het is wel de taal van de idealistische filosofie van zijn tijd. Vergelijk bijvoorbeeld de taal van de meest bekende tijdgenoot/filosoof Gerard Bolland (15). Maar de waarheidsclaim waarmee ze gepaard gaan, de ronkende uitspraken over kunst en leven, behoren (nog afgezien van de 'hobbelige kameelzinnen' en de nogal plechtstatige en verheven toon ervan tot een metafysica die de onze niet meer is (16).

Gekanteld

In de afgelopen honderd jaar is ons wereldbeeld zodanig gekanteld, dat het niet meer ons portret is en niet langer een portret van ons kan zijn. De metafysica die de grondvorm ervan uitmaakt is verdwenen, of minstens aan langdurige erosie onderhevig. Hoe authentiek of niet, diepzinnig of niet, origineel of niet, verheffend of niet de teksten ook mogen zijn, struikelblok blijven de universele waarheidsaanspraken, waarvan de status een continuüm vormt van stellig tot absoluut. Termen als universeel, absolute geest, goddelijk, abstract, kosmisch en andere suggereren sterk dat het hier werkelijkheden betreft, die onafhankelijk van onze denkactiviteit zouden bestaan in een transcendente wereld.

Maar een sprong naar zo'n abstracte wereld is binnen ons wereldbeeld inmiddels buitengewoon dubieus geworden. Want hoe zouden wij een dergelijke sprong kunnen maken en rechtvaardigen vanuit 'onze wereld'? Speelt hier op de keper beschouwd niet hetzelfde probleem als bij de bovengenoemde 'natuurlijke instelling'? Daarbij wordt immers een min of meer vanzelfsprekend dualisme verondersteld tussen het bewustzijn en een daarvan onafhankelijke bovennatuurlijke wereld.

De 'natuurlijke instelling', schreef ik, geeft een vertekend beeld van de werkelijkheid. Want de individueel/concrete werkelijkheid is een verzameling van feiten en dingen en kan daardoor geen aanspraak maken op waarheid. Daarvoor zijn abstracties nodig die het universele wezen ervan blootleggen of trachten bloot te leggen. Claimen echter dat aan dit universele wezen, aan die abstracties een bovennatuurlijke werkelijkheid buiten ons bewustzijn beantwoordt, is claimen dat de dingen zoals we ze (abstract) zien, ook werkelijk, onafhankelijk van ons, buiten ons bewustzijn, zouden bestaan.

Universaliteit

Denken, bijvoorbeeld, dat aan universaliteit/algemeengeldigheid – een van de centrale begrippen in de 'Denkextracten' – ook een van ons bewustzijn onafhankelijke werkelijkheid beantwoordt, behoort mijns inziens tot een op het bot versleten metafysica. Het universele is immers niet meer dan een meer of minder bruikbare hypothese die wijzelf bedenken om iets meer te begrijpen van de wereld waarin we leven.

Kortom: het probleem van de 'natuurlijke instelling' speelt ook de (oude) metafysica flink parten. Of anders gezegd: is die metafysica niet zelf behept met de 'natuurlijke instelling', waartegen eerder stelling werd genomen? Wordt ook hier niet interpretatie van de werkelijkheid verward met (het geloof in) een werkelijke bestaansgrond. Wordt niet waarheid gesubstitueerd in plaats van mogelijke betekenis?

Als dit inderdaad het geval is, betekent dit dan, dat de hele religieus gekleurde metafysica van Kok (en die van andere medewerkers van de *De Stijl*) in een klap waardeloos is geworden? Zeker niet! Het betekent alleen dat je de universele waarheidspretenties van de 'Denkextracten' moet onderscheiden van de religieuze levensovertuiging die er mee verbonden was. En andersom!

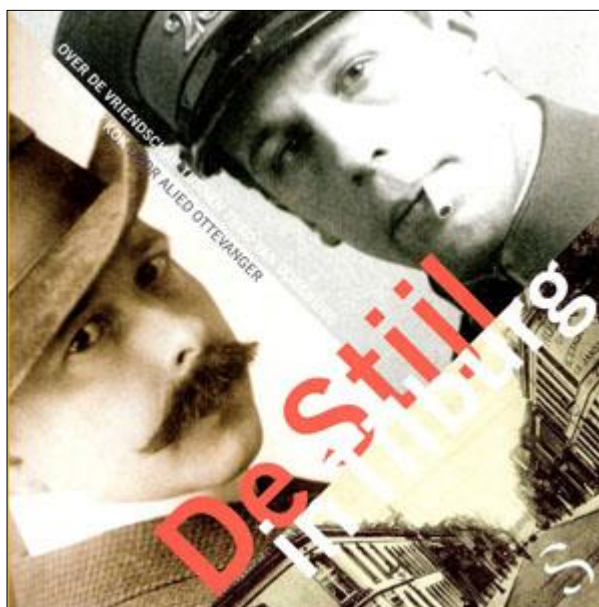
De zinvolheid van religieuze levensovertuigingen kun je maar beter niet verwarren met het al of niet waar zijn van universele waarheidspretenties. Er is namelijk sprake van verschillende werkelijkheidsdimensies, elk met eigen aanspraken, regels en concepten en beide dimensies zijn even zinvol. Religie en religieuze overtuigingen zijn geen kwestie van weten, en zeker niet op de eerste plaats, maar van levenshouding en levensbeschouwing, van een overeenstemming.

Religieus

Lees je de 'Denkextracten' als de uitdrukking van een religieus geïnspireerde overtuiging of, wat vergelijkbaar is, als de tekst van een tot de esthetiek van De Stijl bekeerde kunstbeschuwer die je wil overtuigen van zijn artistieke voorkeuren, prima! Maar dit is nog iets anders dan de waarheid aantonen van de beweringen die op het terrein van de religie of de kunst worden gedaan. En mocht het zo zijn, dat dit laatste gebeurt met een verwijzing naar een van ons bewustzijn onafhankelijke, metafysische wereld, dan mogen we deze filosofie met een gerust hart als discutabel beschouwen. Dit geldt voor zowel de religie als de kunst, en in het bijzonder de kunstfilosofie van De Stijl.

De vraag die ik concluderend wil stellen, wordt zo: wat blijft er na aftrek van de (discutabele) metafysica over van Koks religieus geïnspireerde filosofie, dat ook voor ons nog inspiratie biedt?

Het blijkt dat er een samenhang bestaat tussen poëzie, filosofisch gedachtegoed en religieuze overtuiging, maar de oude (metafysische) aard van die samenhang, is op zijn minst discutabel. Wel is het goed om te bedenken, dat een dergelijke samenhang tot opzienbarende artistieke resultaten kan leiden, in tegenstelling tot de dogmatisch-conventionele boedelscheiding in onze dagen tussen de verschillende disciplines. Voor Kok en andere medewerkers van *De Stijl* bestond er immers geen wederzijdse smetvrees tussen kunst, filosofie en religie. Integendeel. Het vrije grensverkeer maakte zoiets als de beweging van De Stijl pas mogelijk!

Kritiek

Dan: de kritiek op de naturalistische esthetica en de 'natuurlijke instelling' in het algemeen. Het lijkt mij, gezien het bovenstaande, dat deze kritiek legitiem is, ook voor onze tijd. De legitimiteit ervan wordt in mijn ogen vooral bevestigd door wat in filosofisch jargon de fenomenologische methode wordt genoemd: zet al die vooronderstellingen tussen haakjes, die een oorspronkelijke (overigens niet per se artistiek oorspronkelijk) ervaring van de werkelijkheid verhinderen. Kok noemt een dergelijke ervaring 'ontroering'. Het is de ervaring zoals die aan jou in oorspronkelijke volheid verschijnt voordat ze in maatschappelijke conventies oplost, tot dogma versteent. Of, zoals Kok het zegt in een van zijn 'Denkextracten', tot 'ijs' is geworden.

Het naturalisme is een van de grote vooronderstellingen, ook heden ten dage nog, die een wereldbeeld schragen van 'feiten' en 'dingen'. Een wereldbeeld dat opvallende parallellen vertoont met de materialistische *mainstream* cultuur van honderd jaar geleden waarvan in het begin sprake was.

Er is, anders gezegd, in de 'Denkextracten', cultuurkritisch potentieel dat, eenmaal ontdaan van zijn verouderd metafysisch jasje, ook voor onze tijd van belang kan zijn. Met name een van 'naturalisme' doordrenkte, heden ten dage overal heersende, door en door cynische mentaliteit zou baat kunnen hebben bij een idealistische filosofie

zoals verwoord in de 'Denkextracten'. En dit ondanks dat die 'Denkextracten' sterk de sporen dragen van de toenmalige metafysica.

De antidogmatische tendens die in de 'Denkextracten' is te vinden, blijkt ook uit de wijze waarop Koks religieuze belangstelling gestalte krijgt. Het zijn niet zozeer de in het tijdschrift *De Eenheid* gepubliceerde gedichten die hiervan getuigen, als wel wat je een levenslange mystiek-religieuze overeenstemming zou mogen noemen. In vergelijking waarmee je Koks toewijding tot de experimentele poëzie als een relatief kortstondige, maar uitzonderlijke bevestiging, als een avontuur kunt beschouwen.

Conclusie

Dit avontuur was wel een van de consequenties die voortvloeiden uit, en werden geïnspireerd door een nieuw verworven vrijheid en vernieuwingsgeest. Maar de met die vernieuwingsgeest onlosmakelijk verbonden religieuze instelling die de vroegere Kok van de 'Denkextracten' en de latere Kok van de Rozenkruisers met elkaar verbindt, is van langere adem. Terwijl de religie in de 'Denkextracten' zich nog verschuilt achter een idealistische metafysica, getuigt het toetreden tot het genootschap van de Rozenkruisers van een persoonlijke religieuze levensovertuiging.

In beide gevallen gaat het evenwel in de kern om een visie op de kosmos als een bezielde geheel. Ieder mens heeft deel aan dat bezielde geheel of is hiertoe in staat door middel van 'gnosis', 'het op een ongedeeld moment ervaren van een mystieke eenwording met god en de wereld, om in een ongedeelde seconde als het ware dwars door alles heen te kijken en de kern en de samenhang van alles te doorzien' (17).

Zeker, ook hier is er de valkuil van de 'natuurlijke instelling' of de dogmatische verstening, maar wat boven komt drijven en tot de verbeelding blijft spreken, zijn de inspirerende en scheppende krachten die door dergelijke ervaringen kunnen worden losgemaakt. 'Religie als uitdaging voor onze tijd die afscheid heeft genomen van de metafysica. Er is ruimte voor religie naast rede, omdat religie naast de natuurwetenschappelijke wereldbeelden van robottechnologie, biogenetica en hersenonderzoek een positieve invloed kan hebben op het in stand houden van een vrije en vreedzame samenleving' (18).

Proeven

Ten slotte, terugkomend op de eerste kwestie: wie Koks poëzie wil proeven en waarderen zonder een beroep te doen op de bedoelingen van de auteur zelf, of misschien zelfs van geen enkele filosofische of religieuze blabla, staat niets in de weg... Of het moet zijn de schatplichtigheid aan het verleden, die niet aflat de vraag te stellen naar de betekenis van het heden.

Noten

- 1) A.J. de Sopper, *Hegel en onze tijd* (Leiden 1901).
- 2) S. Thissen, 'Nederlands Hegelianisme: "Het cement van de samenleving"' (1994)
 ► www.siebethissen.net/Wijsbegeerte_in_Nederland.
- 3) J. von der Thüsen spreekt van een 'zogenaamde anti-positivistische revolutie, die rond 1890 inzet: in de psychologie en zelfs in de natuurwetenschap wordt het axioma van het objectief vaststelbare feit geproblematiseerd. Rond 1900 heeft dan de gedachte dat de manier van waarnemen onderwerp van de kuns behoort te zijn, het naturalistische programma van de rechtstreekse weergave van 'de realiteit' voorgoed verdrongen.' In 'Apocalyptische visioenen. De expressionisten aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog', *NOVEMBER 1918 - Einde van een oorlog. Einde van een Tijdperk*. Bureau Studium Generale (Universiteit Utrecht, juli 1994) 28.
- 4) H.L.C. Jaffé, *De Stijl 1917-1931. The Dutch Contribution to Modern Art* (Amsterdam 1956) waarin hij spreekt van een 'neoplatonische traditie' in zijn onderzoek naar de filosofische achtergrond van de esthetiek van De Stijl en zegt: 'Al de beeldende principes van De Stijl zijn geworteld in een ethische conceptie, in een – haast theologisch – systeem van ethische normen.' Voor Plato was de wiskunde de zuiverste van alle wetenschappen: in de meetkunde vonden de goddelijke ideeën hun meest volmaakte expressie. Plato stond in die overtuiging niet alleen. Tot in de Renaissance en vroege Verlichting (Spinoza!) werd de wiskunde beschouwd als voorbeeld voor de filosofie.
- 5) G. Quispel (red.), *Gnosis. De derde component van de Europese cultuurtraditie* (Utrecht 1988).
- 6) 'Vor allem gab es gegen das Atomische, Verstückte der Impressionisten nun ein grosses, umspannendes Weltgefühl. (...) In ihm stand die Erde, das Dasein als eine grosse Vision. Es gab Gefühle darin und Menschen. Sie sollten erfasst werden im Kern und im Ursprünglichen. (...) Ein neues Weltbild musste geschaffen werden, das nicht mehr teil hatte an jenem nur erfahrungsgemäss zu erfassenden der Naturalisten, nicht mehr teil hatte an jenem zerstückelten Raum, den die Impression gab, das vielmehr einfach sein musste, eigentlich, und darum schön.' In: 'Über den dichterischen Expressionismus' in K. Edschmid, *Über den Expressionismus in der Literatur und die neue Dichtung* (Berlin 1919).
- 7) *Corpus Hermeticum*. Ingeleid, vertaald en toegelicht door R. van den Broek en G. Quispel (Amsterdam 1991). Zie ook W. Hanegraaf, 'Introductory remarks on the study on western esotericism', *Groniek Historisch Tijdschrift* (2000) en het standaardwerk van H. Jonas, *Het Gnosticisme* (Utrecht/Antwerpen 1969).
- 8) Hier te vinden op internet. www.rozenkruis.nl/filosofie/rozenkruis-en-gnosis/introductie
- 9) Antony Kok debuteerde in 1917 met *Excelsior* in het tijdschrift *Eenheid* waarin later ook *De Rozelaar* (1917) en *Gods Licht* (1918) verschenen.
- 10) 'De mens is van nature hoekig,' schreef Evert Rinsema, een goede vriend van Theo van Doesburg. Citaat uit D. Wintgens Hötte (red.), *Utopia 1900-1940. Visies op een Nieuwe Wereld* (Rotterdam 2013) 106.
- 11) Naum Gabo in het Constructivistisch Manifest, 1920: 'Wij moeten ons werk niet wegen met gewichten van tederheid en sentiment. Wij moeten het meten met ogen zo precies als een liniaal, met een geest zo stipt als een kompas.'
- 12) Wintgens Hötte, 'Visie op een Nieuwe Wereld', geschreven naar aanleiding van de tentoonstelling *Utopia 1900-1940* in Museum De Lakenhal (22 september 2013 t/m 5 januari 2014) in *De Groene Amsterdammer* 19.09.2013. In hetzelfde nummer van *De Groene Amsterdammer*: B. Klein Zandvoort, 'Een extra laag. Utopieën grenzen altijd ook aan dystopieën. Maar mijn burens waren gelukkig'.
- 13) Zie Cornée Jacobs, 'Spinoza et "De Stijl"' in *Studia Spinozana* 5 (speciaal nummer *Spinoza and Literature*, eds. M. Bollacher, R. Henrard & W. Klever. Würzburg 1989) 177-183.
- 14) *De Stijl*, 1e jaargang, nummer 2 (december 1917) 2.
- 15) Bijvoorbeeld G.J.P.J. Bolland, *Aanschouwing en verstand* (Leiden 1898).
- 16) Zie het nawoord van W. de Graaf in Antony Kok, *Met weinig woorden: de experimentele gedichten, 1915-1923* (Woubrugge: Avalon Pers 1984).
- 17) M. Bax, 'Heilig vuur, religie en spiritualiteit in de moderne kunst',
 ► www.nieuwekerk.nl/nl/#/nl/pers/heilig_vuur/editorial.htm (inleiding van de tentoonstellingscatalogus, Stedelijk Museum in de Nieuwe Kerk, 13 december 2008 t/m 19 april 2009). Zie ook J. Habermas, *Geloven en weten* (Amsterdam 2009); J. Keularz, *De verkeerde wereld van J. Habermas* (Amsterdam 1992); en I. Ivkovic, 'Filosoof van de hoop en de rede', *Filosofie Magazine* 22/ 12 (december 2013) 50: 'Volgens hem is het de vraag of de seculiere rede alleen de morele grondbeginselen kan bieden voor een democratische, vrije samenleving en een rechtsstaat. De hedendaagse maatschappij is niet simpelweg seculier, maar kent een veelheid aan geloofsovertuigingen.'
- 18) G. van Tuyl, 'Voorwoord: Goden in het Stedelijk' in *Heilig vuur, religie en spiritualiteit in de moderne kunst* (Amsterdam 2009), publicatie bij de gelijknamige tentoonstelling.

Verdere achtergrondliteratuur:

M. Bax, *Het web der schepping. Theosofie en kunst in Nederland van Lauweriks tot Mondriaan* (Amsterdam 2006).

I. Gevers, *Janus de Winter. De schilder mysticus, 1882-1951* (Amsterdam & Utrecht 1985).

H. van Kempen, 'De klankpoëzie van Antony Kok', *Vooy's Tijdschrift voor letteren* 27 (2009) 65-68.

A. Kok, *Gedichten & aforismen. Een keuze uit de gedichten en aforismen van Antony Kok*. Bezorgd en van een nawoord voorzien door Jef van Kempen. (Tilburg 2000).

A. Ottenvanger, *De Stijl in Tilburg. Over de vriendschap tussen Theo van Doesburg en Antony Kok* (Den Haag 2007).

F. Bosman & Th. Salemink (red.), *Avant-garde en religie. Over het spirituele in de moderne kunst 1905-1955*. Utrechtse studies XIII (Utrecht 2009).